

PALEO-AKTUEEL 18

ARCHEOLOGIE IN 2006

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Urn Marum (foto John Stoel, Groninger Museum)

ISBN-13 9789077922354
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2007, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 18

Archeologie in
2006

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2007

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Egypte.

In dit nummer: 1) Boksum, 2) Fochteloo, 3) Heerenveen, 4) Haren, 5) Lellens, 6) Marum, 7) Rottumeroog, 8) Wildervank, 9) Assen, 10) Balloo, 11) Emmerschans, 12) Plankensloot, 13) Zeijen, 14) Zuidlaren, 15) Dronten, 16) U34, Oost-Flevoland, 17) De Krim, 18) Leusderheide, 19) Aardjesberg.

Inhoud

Voorwoord	VII
H.T. WATERBOLK Enkele herinneringen aan Jan Dijkstra (29 april 1907 – 20 maart 2006)	1
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Een vreemde vuistbijl, in secundaire positie gevonden bij Dronten (Fl.)	4
D. STAPERT Bladspitsen en de ‘Grote Trek naar het Westen’ van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa	10
D. STAPERT, J. BEUKER, L. JOHANSEN & M.J.L.TH. NIEKUS Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland	21
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een Hamburgien vindplaats bij Sassenhein te Haren (Gr.), met speciale aandacht voor de functie van boren	32
B.I. SMIT Oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd rondom Wildervank (Gr.)	43
F.G. VAN DEN BEEMT Het Messchenveld te Assen (Dr.): een oorspronkelijke archeologische schatkamer	52
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P. CLEVERINGA, H. DE WOLF, J. SCHOKKER & J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY Het Messchenveld (Dr.): ook paleobotanisch, archeologisch en geologisch een vijfsterren-lokatie	58
H.T. WATERBOLK De huizen van Fochteloo	69
M.C. GALESTIN Romeinse goden in Friesland	74
J.A.G. VAN ROOIJ, R.T.J. CAPPERS & M. SCHEPERS De botanische samenstelling van mestkoeken en ashopen in relatie tot de reconstructie van akkervegetaties	80

P.A.J. ATTEMA, M. BANNINK, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN Het Crustumerium Project (Italië), verslag van de eerste campagne	87
T.C.A. DE HAAS Intra-regionaal vergelijkend onderzoek: surveys in de Pontijnse moerassen (Italië)	93
H. GROENENDIJK & E. KNOL Marum-Oude Diep en Lellens-Borgweg (Gr.). Aanzet tot nieuwe inzichten in grafbestel door ¹⁴ C dateringen	100
W. PRUMMEL Dierenbotten uit een voorde in de Hunze bij Plankensloot (Dr.)	107
P.B. KOOI Gejut	115
M. DE WIT Laatmiddeleeuwse sarcofagen en steenkisten in Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)	120
M. VAN KRUINING <i>Wüstungen</i> in het woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen	125
A.B.M. OVERMEER Het reilen en zeilen aan boord van een zestiende-eeuws overnaads schip	133
J. ZEILER “Buzzard-hawking” in de Middeleeuwen – buizerds als prooi bij de valkenjacht?	144

Voorwoord

“Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut” staat er te lezen in het voorwerk van *Paleo-aktueel*. Maar trouwe lezers zal het niet zijn ontgaan dat *Paleo-aktueel* ook openstaat voor oud-medewerkers, studenten en alumni, en dat wij bij uitzondering ook artikelen plaatsen over de Noord-Nederlandse archeologie van het voorbije jaar waarvan de auteurs zelfs geen indirecte band met het instituut hebben. *Paleo-aktueel* speelt in ieder geval een belangrijke rol als ‘kweekvijver’ waarin jonge archeologen, vaak als co-auteur, hun eerste artikel kunnen publiceren. En voor het eerst passen wij daarbij, zij het op bescheiden schaal, kleurendruk toe.

Ook in 2006 was het GIA weer actief in vele perioden en gebieden, hetgeen weerspiegeld wordt in bijdragen van ver (Egypte) en dichtbij (Groningen/Haren), van lang (Midden-Paleolithicum) en minder lang (15^e–16^e eeuw) geleden. Naar aanleiding van het overlijden van oud-BAI-medewerker Jan Dijkstra, aan wie Waterbolk in dit nummer herinneringen ophaalt, wijzen wij op het onverminderde doorleven van het aloude ‘biologische’ profiel in het nieuwe instituut: u vindt hier artikelen waarin pollen, dierenbotten, botanische resten, hout, leer en verbrand bot een prominente rol spelen. Langs de autoweg A28 ten noorden van Assen, bijvoorbeeld, werd in 2006 begonnen met de aanleg van bedrijventerrein Messchenveld, en het GIA deed daar vooral pollenonderzoek. En in Egypte deden Cappers en medewerkers methodologisch onderzoek naar de vraag, op welke wijze(n) botanische resten uiteindelijk in afval terechtkomen, en wat we daaruit kunnen afleiden over de in het verleden gebruikte economische gewassen.

In dit nummer treft u verder weer een aantal artikelen over vuursteenonderzoek aan, niet alleen over bladspitsen en hun makers (Neanderthalers) door Stapert en collega’s, maar ook over het nieuw gestarte promotieonderzoek van Smit naar de wetenschappelijke waarde van steentijd-oppeervlaktevindplaatsen in Noord-Nederland. Uit de Mediterrane sectie komen een verslag van de meest recente veldverkenningen in de Pontijnse vlakte bezuiden Rome, waar nu twee promovendi onderzoek doen naar de Romeinse Republiek en Keizertijd, en – vele jaren na het afsluiten van de Groningse opgravingen te Satricum – een opwindend rapport van de eerste opgravingscampagne op een ijzertijd-grafveld behorend bij de stad Crustumarium (in de Koningstijd een directe concurrent van Rome).

Terug in Nederland treft u tenslotte een groot aantal bijdragen over middeleeuwse archeologie, waaronder apart vermeld dient te worden de bijdrage van Overmeer over scheepsarcheologie, omdat die de start van de nieuwe specialisatie Maritieme Archeologie in Groningen markeert. Bij het ter perse gaan van dit nummer adverteerde de RUG nog voor een bijzonder hoogleraar op dit terrein.

De redactie

Laatmiddeleeuwse sarcofagen en steenkisten in Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)

*Miranda de Wit*¹

Op het kerkhof van de Sinte Margriet te Boksum zijn in de afgelopen jaren twee sarcofagen en twee steenkisten ontdekt. Begin 2002 werd ten zuidwesten van de kerk de eerste sarcofaag gevonden (sarcofaag 1: fig. 1). Hij lag in het pad naar de ingang van de kerk en werd aangetroffen bij de aanleg van nutsleidingen. Hoewel de sarcofaag in situ lag en alleen het deksel ontbrak, werd hij direct na het vinden vrijgelegd en leeggeschept, waardoor de mogelijke wetenschappelijke en cultuurhistorische informatie grotendeels verloren ging. ARC bv voerde alsnog een klein onderzoek uit. Hierna werd de sarcofaag gelicht en gerestaureerd; hij is nu in de kerk van Boksum te bewonderen (Van Weezel Errens, 2003). In december 2005 werd bij het delven van een graf ten westen van de klokkentoren een hoek van een tweede sarcofaag gevonden (sarcofaag 2: fig. 1). Bij nader onderzoek door ARC bv in mei 2006 bleek dat ook deze sarcofaag in situ lag en bovendien een deksel had. Het deksel was onversierd en deels van de sarcofaag geschoven. Het vertoonde breuken. Bovendien werd direct ten noorden van deze sarcofaag, op 20 cm afstand, een deel van een steenkist aangetroffen (steenkist a: fig. 1). Een steenkist is een graf bestaande uit gestapelde stenen waarop een sarcofaagdeksel ligt. Ook deze steenkist lag in situ. De Provincie Fryslân wilde graag weten of zich op het kerkhof rondom en tussen deze graven meerdere soortgelijke begravingen bevonden, zowel vanuit wetenschappelijk oogpunt als met oog op het huidige begraafplan van de Sinte Margriet. Daarom besloot de Provincie tot het uitvoeren van een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door

middel van proefsleuven. Dit veldwerk werd in juni 2006 door ARC bv uitgevoerd. Bij het IVO werd aan de westkant van de kerk een aantal proefsleuven aangelegd. Bij dit onderzoek werd een tweede steenkist gevonden (steenkist b: fig. 1), op 40 cm afstand van sarcofaag 2 en steenkist a. Deze steenkist lag eveneens in situ (fig. 2). Zowel sarcofaag 2 als de steenkisten zijn middels een kleine opgraving onderzocht, die direct na het IVO werd uitgevoerd (De Wit, 2006).

Sarcofagen en steenkisten

De sarcofagen en de deksels van de steenkisten die te Boksum zijn gevonden, zijn gemaakt van rode zandsteen. Aan de Nederlandse, Duitse en Deense kusten worden twee soorten sarcofagen aangetroffen, namelijk die gemaakt van gele Bentheimer zandsteen en die gemaakt van rode zandsteen. Deze laatste steensoort is afkomstig uit het Midden-Rijngebied. Rode zandstenen sarcofagen werden daar vanaf ca. 1000 tot 1300 gemaakt (Haiduck, 1985). Ook in Noord-Nederland werden ze vanaf de 11^e eeuw geïmporteerd en gebruikt. Het importeren van zandstenen sarcofagen stopte aan het begin van de 13^e eeuw, toen het tufsteen, dat samen met de sarcofagen eveneens werd gehaald uit het Midden-Rijngebied, werd vervangen door baksteen. De Rijnlandse invloed in Noord-Nederland verminderde. De sarcofagen werden hier echter nog eeuwenlang (her) gebruikt, tot aan het eind van de late Middeleeuwen (Kuiken, 2004b).

De beide sarcofagen van Boksum zijn identiek aan elkaar, trogvormig en met een trapeziumvormige bovenzijde. Aan de binnenzijde van de sarcofagen zijn versieringen aange-

bracht, bestaande uit kruisen en kromstaven (fig. 3). De wanden van de sarcofagen zijn waaivormig bewerkt met een puntbeitel. De deksels van beide steenkisten zijn uitbundig versierd met kromstaven, kruismotieven en kartelranden (fig. 2). De sarcofagen en steenkisten liggen oost-west, met het hoofdeinde aan de westkant.

Er zullen in sarcofaag 2 en de steenkisten nog menselijke resten liggen, aangezien ze in situ liggen en deksels hebben. Tijdens de archeologische onderzoeken zijn de deksels niet gelicht. In sarcofagen en steenkisten werden

doorgaans personen begraven die een hogere status genoten dan het gewone volk. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan kerkvoogden of personen van de plaatselijke elite.

Wanneer wordt gekeken naar de verspreiding van zandstenen sarcofagen en sarcofaagdeksels in het Noord-Nederlandse kustgebied, valt op dat slechts op een klein aantal plaatsen een vergelijkbaar aantal sarcofagen/sarcofaagdeksels is aangetroffen als te Boksum, zoals in de stad Groningen en in Termunten aan de Dollard. De meeste sarcofagen/sarcofaagdeksels betreffen losse vondsten, waar-

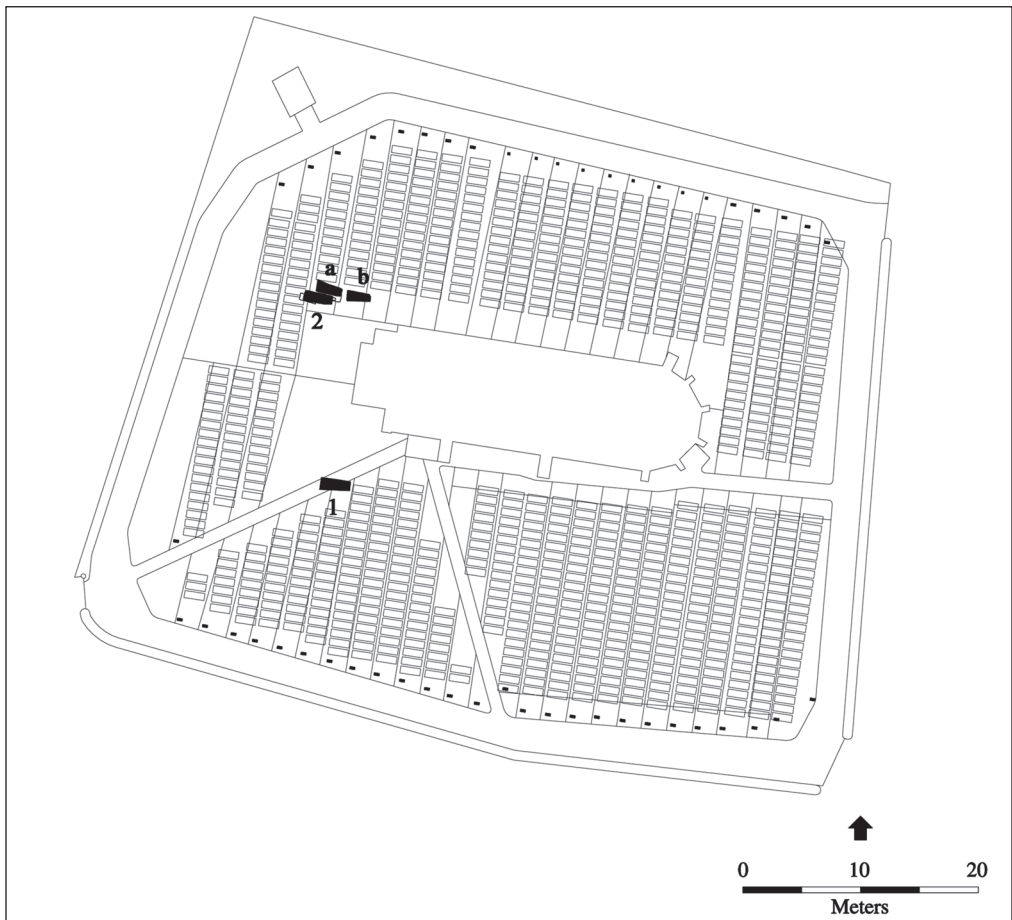

Fig. 1. Overzicht van de locaties van de sarcofagen (1 en 2) en de steenkisten (a en b) (kaart B. Schomaker, ARC bv).

van de precieze herkomst vaak niet bekend is. Ook is een deel afkomstig van laatmiddeleeuwse (verlaten) kerkhoven in de Friese Wouden en in Oost-Groningen, gebieden die in de late Middeleeuwen zijn ontgonnen. De rol die de plaatselijke elite bij de ontginningen speelde lijkt nauw verbonden te zijn met het relatief veel voorkomen van sarcofagen in deze gebieden (Kuiken, 2004a en 2004b).

Bijzonder aan de sarcofagen en steenkisten van Boksum is, naast het aantal, het feit dat drie van de vier nu nog intact en in situ bij elkaar liggen, iets wat zeer zelden voorkomt. De Provincie Fryslân heeft besloten de in situ liggende drie graven intact te laten en ze op hun plaats te laten liggen.

Stratigrafie

Tijdens de opgraving rondom de steenkisten en sarcofaag 2 zijn profielen gedocumenteerd. Deze laten zien dat de steenkisten zijn ingegraven in de kerkterp; de grafkuilen zijn duidelijk zichtbaar. De bodem rondom sarcofaag 2 is zeer vergraven. Schijnbaar heeft men eeuwenlang rondom de sarcofaag doden begraven. In 1842 is de klokkentoren van de Sinte Margriet ingestort. In de gedocumenteerde profielen is deze gebeurtenis te zien door middel van een dikke puinlaag die zich direct onder de bouwvoor bevindt. Meteen onder deze puinlaag bevinden zich de dekzels van sarcofaag 2 en de steenkisten. Dit betekent dat deze alledrie tegelijkertijd en tot aan het instorten van de klokkentoren in het toenmalige maaiveld zichtbaar moeten zijn geweest, eeuwenlang.

Datering

De sarcofagen en steenkisten van Boksum kunnen niet exact worden gedateerd. De steenkisten zijn ingegraven in een terplaag die door middel van aardewerk is gedateerd in de late Middeleeuwen A (11^e/12^e eeuw). De steenkisten zelf kunnen gedateerd worden in het begin van de 13^e eeuw of later. De oorspronkelijke tufstenen Sinte Margriet is aan het begin

Fig. 2. Sarcofaag 2 en de steenkisten in het vlak (foto S.A. Mulder, ARC bv).

van de 13^e eeuw (ca. 1200–1225) ingrijpend verbouwd/herbouwd, waarbij baksteen is gebruikt (Reinstra & Van der Waard, 2003). In de steenkisten zijn zowel tuf- als bakstenen gebruikt. Aangezien deze beide steensoorten vanaf de verbouwing van de Sinte Margriet ter plaatse voorhanden waren, ligt een *terminus post quem* van begin 13^e eeuw voor de steenkisten voor de hand. Voor de sarcofagen geldt op grond van de productie en de import een *terminus post quem* van de 11^e eeuw. Zij kunnen echter tot ver in de late Middeleeuwen gebruikt zijn voor begravingen.

Summary: Late medieval sarcophagi and cists at Boksum, Menaldumadeel (Friesland)

In recent years, two sarcophagi and two cists, graves built from brick and tuff, topped with a

Fig. 3. Detail van de decoratie aan de binnenkant van sarcofaag 2 (foto M.J.M. de Wit, ARC bv).

sarcophagus lid, were found in the churchyard of the Sinte Margriet church at Boksum, in the province of Friesland. Three of these were (and still are) in situ and could be properly investigated by archaeologists. The fourth one, unfortunately, could not, though it has been restored and is nowadays on display inside the church. The sarcophagi and the lids of the cists are made of red sandstone and originate from the Middle Rhine area, which from about 1000 to 1300, saw a flourishing industry in the production of sandstone sarcophagi. Since the 11th century, these sarcophagi found their way to the coastal areas of Denmark, Germany and the northern Netherlands, where they were used and re-used for centuries. As a rule, the people buried in these often finely decorated sarcophagi belonged to the local elite or clergy. The importance of the finds at Boksum lies both in the number of the

sarcophagi and cists found together (only a few other places in the north of the Netherlands have a similar number of sarcophagi) and especially in the fact that three of them are still intact and in situ.

Noot

1. Archaeological Research & Consultancy (ARC) bv, Koningsweg 48, 9701 CA Groningen.

Literatuur

- Haiduck, H., 1985. Importierte Sarkophage und Sarkophagedeckel des 11. und 12. Jahrhundert im Küstengebiet zwischen Ems und Elbe. *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 65, pp. 23–40.

- Kuiken, K. 2004a. Middeleeuwse zandstenen grafkisten uit Westerlauwers Friesland. *De Vrije Fries* 84, pp. 9–19.
- Kuiken, K., 2004b. Middeleeuwse zandstenen grafkisten in Groningen. *Groninger kerken* 21/1, pp. 4–15.
- Reinstra A. & F. van der Waard, 2003. Boksums bouwhistorie. *De Keppelstok* 66, pp. 4–21.
- Weezel Errens, D. van, 2003. De sarcofaag van Boksum. *De Keppelstok* 66, pp. 40–50.
- Wit, M.J.M. de, 2006. *Middeleeuwse graven op het kerkhof van de Sinte Margriet. Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven en een archeologische opgraving te Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)*. Groningen (ARC-Publicaties 154).